

Kulturlandskapet

Med kulturlandskap mener vi landskap som er formet av menneskers liv og virke opp gjennom tidene, eller landskap som på forskjellig vis bærer i seg forestillinger som påvirker mennesket. Det samiske landskapet kjennetegnes for eksempel ved sin sterke symbolverdi.

Den noe forenkla definisjonen av kulturlandskapet skulle tilsi at vi finner det nær sagt overalt. Det vi tradisjonelt oppfatter som kulturlandskap, er det kultiverte landskapet, det vil si naturområder som er tatt i bruk, omformet, dyrket og pleiet for jordbruksformål, rekreasjon eller som større hage- og parkanlegg, men der naturverdiene stadig dominerer. En videre oppfatning av kulturlandskapet omfatter også utnyttede fjell- og beiteområder som den ene ytterligheten og by- og tettstedslandskapet som den andre.

Et felles trekk ved alle former for kulturlandskap er at det finnes noe i det, menneskeskapt eller ikke, som har betydning ut over ren naturbeskuelse. Hver enkelt av oss ser kvaliteter som andre kanskje ikke er så opptatt av.

Arkeologen opplever for eksempel landskapet ut fra spesielle forutsetninger. Kunnskap og erfaring gjør det mulig å lese landskapshistorien og registrere de inngrepene som viser histo-

rien. En bonde ser på landskapet ut fra det han vet om jordbruksdrift og skogpleie, mens andre er mest opptatt av bebyggelsen og hvordan den er plassert. Summen av detaljer og betraktningmåter ligger innbakt i et kulturlandskap.

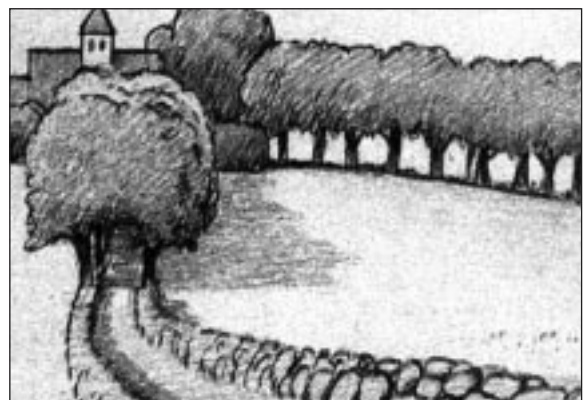
Vi er svært forskjellige når det gjelder hvilken type landskap som gjør mest inntrykk på oss. Nordmenn er glad i landet sitt, synger «fagert er landet» og hyller «Norges blomsterdal». Med våre turtradisjoner er det kanskje den «ville graneskog» som gir oss den største tilfredsstillelsen når vi skal tilbringe fritiden utendørs.

Det dyrkede landskap

Det dyrkede landskapet fra 1700-årene og fram mot midten av 1800-tallet ble etter hvert et utpint og snaugnagd landskap preget av intensiv utnyttelse. Dette skyldtes hovedsakelig sterk vekst i en befolkning der de aller fleste livnærte seg av jordbruk.

Gammel husmannsplass med tømmerläve.
Fra heftet *Ta vare på kommunelandskapet*, utgitt av Kommuneforlaget 1989. Illustrasjon: Vidar Asheim.

Parkmessig kulturlandskap med alleer, steingjerder, kongevei og kirke. Fra heftet *Ta vare på kommunelandskapet*, utgitt av Kommuneforlaget 1989. Illustrasjon: Vidar Asheim.

På slutten av 1800-tallet ble befolkningspresset mindre på grunn av utvandring, industrialisering og byvekst. Jordbruket gjennomgikk radikale endringer, ofte omtalt som «det store hamskiftet», da blant annet de små åkerlappene og teigene ble skiftet ut og slått sammen for å rasjonalisere driften. Konkurransen fra billig importkorn førte til at flere satset på husdyrhold, som igjen gav mer gjødsel til åkrene. Vi fikk vekselbruk mellom korn, poteter og rotvekster. På denne tiden kom de store såkalte enhetslávene, der mange funksjoner ble samlet i én stor, oftest rødmalt bygning: høytrev, stall og fjøs. Visuelt gav disse nybyggene jordbrukslandskapet et nytt og uvant preg.

Jordstykkene var oppdelt i naturlige linjedrag som hadde vegetasjonsbelter av busker og kratt, trær og engblomster. Landskapet ble frodig, og den snaugnagde utmarka grodde til. De bratteste bakkene ble lagt ut til hamnehager med spredte busker og små trær. Denne landskapstypen hadde sitt høydepunkt i 1920–50-årene. I etterkrigstiden stod jordbruket igjen overfor nye endringer. Traktoren slo igjennom, og skurtresker, kunstgjødsel og silo ble kjente begreper. Jordbruksdriften ble nå mer ensidig og intensivert. Lettdrevne jorder ble slått sammen, landskapet planert og nydyrket, mens mer tungdrevne områder ble plantet til med skog eller lagt brakk. Vegetasjonen langs naturlige linjedrag og langs åker og eng ble fjernet. Driftsformene påvirket bebyggelsen; industri-lignende lave bygninger med silotårn ble vanlige driftsbygninger på bygdene.

Den offentlige landbrukspolitikken har stor innvirkning på det dyrkede landskapet. Et eksempel er den geografiske spesialiseringen som det er lagt opp til, der kornproduksjonen er lagt til flatbygdene på Østlandet, mens melkeproduksjonen er forbeholdt dal- og fjellbygdene. Nye politiske vedtak kan komme til å endre jordbrukslandskapet ytterligere.

I vernesammenheng ligger utfordringen i å forene et levedyktig landbruk med det å ta vare på den fysiske kulturarven landbruket har

skapt og forvalter. Her har landbruket og vernemyndighetene felles interesser.

Fjell og utmark

Skog og hei, fjell og lier, myrer og vann – dette er områder som de fleste i dag forbinder med naturopplevelser, fritid og rekreasjon. Men det er ikke vanskelig å få øye på kultursporene som viser at de samme områdene tidligere har hatt en funksjon i folks livberging. Bare for få generasjoner siden var det folk på setrer og i skogskoier, utallige fjell-, skog- og myrenger ble slått, og skog ble lauvet. Overalt var det trakk etter beitedyr, tømmer ble fløtet i vassdragene, og røyken steg opp fra kull- og tjæremilene. I fjell og utmark hadde, og har fremdeles, også den samiske reindriftsnæringen sin basis.

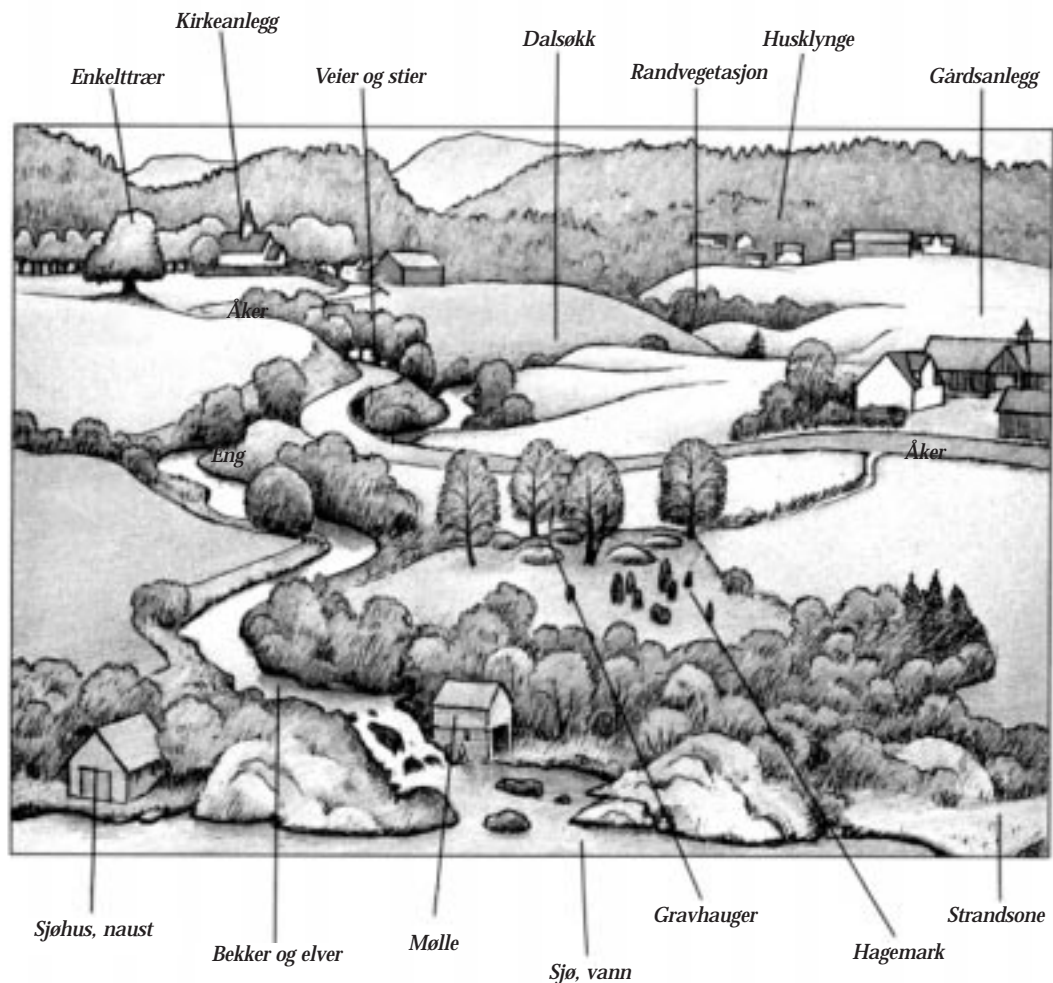
Utnyttelsen av utmarksressursene har vært en del av gårdsdriften så lenge jordbruket har eksistert. Jakt, fangst og fiske, som var livsgrunnlaget før den tid, forble en del av næringsvirksomheten selv etter at folk ble bønder. I sommerhalvåret ble store områder tatt i bruk til høsting.

Høstingsbruket satte sitt preg på landskapet. Slått i utmarka holdt kratt og lyng unna. Graset ble slått, satt i stakker eller lagt i løer. Setra var «basen» for beite- og høstingsbruket, med seterbu, fjøs og løe. Seterområdet ble gjødslet og stelt og var grønt og frodig. Stølsvegene ble opparbeidet med oppmuringer, klopper og bruer. Lauvskogen var preget av lauving og rising.

Kystens landskap

Mens dyrking og høsting preger innlands- og fjellandskapet, er det skipsfart og fiske som framfor alt setter sitt preg på kystlandskapet. Sjøen og havet var den viktigste ferdselsåren for transport av både folk og varer før det ble bygd opp et landsdekkende vegnett, både når det gjaldt person- og varetransport. Rikdommene fra havet gav mat og inntekter.

Kystlandskapet ble preget av livet og ressursutnyttelsen. Større og mindre fartøyer pendlet fram og tilbake over kortere eller lengre distan-

Tegningen viser noen eksempler på grunnelementer i en type kulturlandskap – jordbrukslandskapet – fra heftet «Ta vare på kommunelandskapet», utgitt av Kommuneforlaget 1989. Illustrasjon: Vidar Asheim.

ser. Handelssteder med kaianlegg og moloer vokste fram langs sjøleia. Båtnaustene lå side ved side i lune vikene. De rike sesongfiskeriene la grunnlaget for fiskeværerne, med havn og rorbuer. Tørrfisk ble hengt på hjeller og klippfisk lagt ut over bergskallene. Egg- og edderdunsanking var sesongbeskjeftigelse. Der ankringsforholdene var gode, ble fortøyningsbolter slått inn i berget, og fyrene lyste opp i nattemørket for å veilede de sjøfarende.

Også kysten hadde sitt jordbruk. På gården til fiskerbonden var det gjerne kvinnene som drev jorda mens mennene var på fiske. Lyngen var en viktig ressurs. Storstilt rydding av skog, da jordbruket var i sterk vekst for et par tusen år siden, skapte en ny landskapstype – den åpne lyngheia, typisk for Europas atlantikkyst. Her utviklet bønderne et levedyktig jordbruk som var tilpasset de spesielle naturforhol-

dene gjennom sauebeite og regelmessig sving som hindret at lyngen vokste seg høy. Der det nylig var svidd, vokste det gras og urter som dyrene kunne beite på hele sommeren, og om høsten ble lyngen slått til vinterfôr.

Som for jordbrukslandskapet, har kystlandskapet mistet sitt preg av småskala. Skipene er større og krever tilsvarende havneanlegg. Små handelssteder er blitt store hoteller. Det yrende livet av robåter og fiskebåter er forsvunnet for alltid. Men minnene finner vi overalt – minner om et nøysomt og ofte farefullt liv langs kysten.

Vern av kulturlandskap

De store geografiske og klimatiske variasjonene vi har her i landet, preger landskapet. Forskjellen i utnyttelse av naturressursene, fra fiske til jordbruk og industri, har også sin innvirkning. Et landskap har alltid vært og vil all-

tid være i forandring. Når en skal vurdere vern av kulturlandskap, må en derfor også ta i betraktning hvilken tidsperiode en ønsker å legge til grunn for bevaringen.

Vi kan ikke stanse utvikling av landskapet. Det gamle jordbrukslandskapet, preget av mann og hest og med små åkerlapper og beiteområder, var vakkert. Men også traktorens landskap har sin skjønnhet. Som alltid i kulturminnevernet vil det være snakk om å bevare eksempler på forskjellige driftsformer og ressursutnyttelser fra ulike tidsperioder.

Bevaring av kulturlandskap betyr å bevare helheter. Men helheten består av mange detaljer som har betydning. Steingjerdene på Jæren beskriver landskapet og er umistelige når et område skal vernes. Hvis et landskap skal beholde sin beskjedne skala, må all randvegetasjon og vegetasjon som skiller mellom åker og eiendommer, opprettholdes. Dyr må fortsatt beite på beitemarker for at ikke skogen skal overta, og på setervollene må slåtten fortsette, slik at krattskogen holdes unna. For å opprettholde blomsterengene må en pleie dem på samme måte som det skjedde den gangen de var en naturlig del av det dyrkede landskapet.

Derfor må vern av kulturlandskap bygge på retningslinjer for skjøtsel og avtaler med grunneierne, eventuelt også ledsaget av tilskudd når skjøtselen innebærer reduserte inntekter i forhold til moderne drift.

En gullgruve for utforskning!

Et kulturminne kan sjelden betraktes isolert fra omgivelsene. Det er alltid en årsak til at kulturminnet ligger akkurat der det er. En gang, i en nær eller fjern fortid, var for eksempel gravminnene en naturlig del av dagliglivet og respekten for dem levende. Som på dagens kirkegårder visste folk hvem som var begravd der. Kulturminner vi i dag bare finner rester av, var i flittig bruk eller under oppbygging. Ny jord ble lagt under plogen, og nye teknikker tatt i bruk som tillot stadig mer effektiv utnyttelse av naturressursene.

Når vi i dag står overfor et kulturminne eller restene av det, ligger det en verden av årsaker til at det ble skapt, og hvorfor det i tidens løp har mistet sin anseelse. Hva er årsaken til at de store gravminnene mistet sin verdi i folks bevissthet, og hva har dette hatt å si for opplevelsen og forståelsen av kulturlandskapet? Det samme gjelder et mangfold av andre innslag: klopper og bruer, steingjerder og skigarder, styvede trær, bjørkehager, utmarksløer og annet som var resultat av tidligere tiders bruk av landskapet. Hvorfor har ikke kulturminner og driftsmåter overlevd århundrene? I kulturlandskapet finnes mange brikker som kan settes i sammenheng med hverandre. Kulturlandskapet speiler kulturminnene i den forstand at de kan forklare mekanismene bak endringene som har skjedd og stadig skjer. Derfor er det viktig at vi ikke bare betrakter hvert enkelt kulturminne, dets historie og bruken av det isolert, men forsøker å finne fram til årsaker og virkninger – for kulturminnene og for kulturlandskapet. Hvordan påvirker dagens drift verdiene i landskapet?

Verdifulle landskap i Norge

I 1991 satte Miljøverndepartementet ned et utvalg med ansvar for en nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap. Innstillingen kom i 1994, etter at alle fylkene i landet hadde kommet med forslag til utvalget. 262 områder rundt i landet ble prioritert.

Utvalget kom også med forslag til hvordan disse områdene best kan bli ivaretatt. Kulturlandskapsområder kan ikke fredes, men både naturvernloven og kulturminneloven kommer inn i bildet når det gjelder vern av henholdsvis biotoper og kulturminner innenfor områdene. Det vises for øvrig til at plan- og bygningsloven er et godt virkemiddel for kommuner som har prioriterte områder.

Når det gjelder skjøtsel, må den skje etter vedtatte retningslinjer og i samarbeid med blant annet bondeorganisasjonene og de bøndene som eier grunn i områdene.